

KAPITEL 10 / CHAPTER 10 ⁴⁴
TRADITIONS OF KYIVAN RUS IN TRANSCARPATHIA IN MATERIAL
AND SPIRITUAL CULTURE (BASED ON WRITTEN AND
ARCHEOLOGICAL SOURCES)

DOI: 10.30890/2709-2313.2022-10-03-013

Вступ.

Давнє минуле Закарпаття нерозривно пов'язане з історією України. Як свідчать багаточисленні археологічні артефакти, вже в найдавніші часи населенню краю була притаманна висока матеріальна і духовна культура, генетично близька до культур Прикарпаття, Волині, Поділля, Подніпров'я. Етноніми "Русь", "русин" підкреслюють, що воно ніколи не втрачало зв'язків з населенням по той бік Карпат.

Доба феодалізму на території Закарпаття завжди була в центрі уваги дослідників. Так, вже в працях М.Грушевського історія краю розглядається як складова частина України [9; 10; 11]. Праці істориків першої половини ХХ ст. О.Мицюка, В.Пачовського, И.Кондратовича, П.Сови присвячені в основному соціально-економічній історії в епоху середньовіччя і побудовані на вивченні писемних джерел, з використанням досягнень учених Карпатського регіону [31; 35; 22; 47]. У післявоєнний період добу середньовіччя плідно досліджували М.Лелекач, І.Коломієць, В. Мельник та ін. [25; 21; 29].

Окремих проблем історії раннього середньовіччя торкалися і представники археологічної науки. Наприкінці ХІХ – в першій половині ХХ ст. побачили видавничий світ праці археологів-аматорів Т.Легоцького, Й.Янковича, братів Е. і Є.Затлукалів [59; 54; 64]. У радянський період і в період незалежної України з'явилися дослідження Е.Балагурі, В. Котигорошка, С.Пеняка, П.Пеняка, в яких розглядаються генеза матеріальної і духовної культури краю з найдавніших часів до раннього середньовіччя, формування окремих етносів, серед них і слов'янства, їх зв'язок з культурами Прикарпаття, Волині, Поділля, Дунайського регіону [2; 23; 38; 36].

Проблемам середньовічної історії Закарпаття присвячено і ряд узагальнюючих праць. У цих роботах на основі писемних, археологічних, лінгвістичних, інших груп джерел, використання архівних матеріалів, узагальнення праць вітчизняних і зарубіжних учених висвітлюються соціально-економічне становище, етнічні процеси, політичне життя, матеріальна і духовна культура краю [1; 14; 32].

Основний матеріал. Як відомо, наприкінці ІХ ст. в слов'янське середовище Карпатського басейну вклинюється іншомовний етнічний масив - угорці. Саме з цього часу українці (русини), словаки, серби, хорвати по волі історії на тисячоліття були пов'язані з Угорським королівством, а в подальшому Австро-Угорською імперією.

Писемні джерела повідомляють, що, починаючи з 862 року, угорські загани

⁴⁴ Authors: Penyak Pavlo Stepanovych

не раз з'являлися в Карпатському басейні і виступали то як союзники франків, то мораван. На той час, за підрахунками дослідників, чисельність угорського союзу племен нараховувала близько 100 тисяч сімей або півмільйона чоловік, в тому числі 20 тисяч кіннотників [53, old. 7].

У війнах 894 – 896 років, що точилися у Північному Причорномор'ї, угорці виступали на боці Візантії. З наміром помсти болгари намовили печенігів напасти на угорські кочів'я в період відсутності основного війська, що знаходилось в поході. Рятуючись від загибелі, угорці покидають "руські степи" і тікають за Карпати на раніше розвідані землі Тисо-Дунайського басейну. Основна частина угорців, треба думати, на основі договору з руськими князями мирно пройшла біля Києва та через інші слов'янські землі, про що повідомляє "Повість минулих літ" та угорська хроніка "Діяння угорців" (Gesta Hungarorum). Так, під 898 роком Нестор-літописець сповіщає: "Ішли угри мимо Києва горою, що зветься нині Угорське. І, прийшовши до Дніпра, стали вежами, бо ходили вони [так], як і половці..."[26, с.14]. На території краю зафіксовано ряд угорських пам'яток періоду "завоювання батьківщини" та утворення ранньофеодальної держави. До них, наприклад, належать поховання дружинників у селах Нижні Ворота, Підполоззя Воловецького району та містах Сваляві і Берегові. Поховання на Воловеччині угорські дослідники пов'язують з одним із шляхів просування мадярів у Карпатський басейн через Верецький перевал, а інша група поховань, на їх думку, належала служилій верхівці, що переселилася в XI ст. на прикордонні землі королівства [53, old.24-25]. Недавно з'явилася гіпотеза про те, що археологічно не підтверджується проходження угорців наприкінці IX ст. через Верецький перевал і Закарпаття. Ймовірний маршрут - це дунайський коридор (між Південними Карпатами і Дунаєм). На погляд прибічників цієї теорії, артефакти, що ввійшли в наукову літературу як угорські, належать печенігам і саме вони в X ст. оселяються на землях від Братислави до Закарпаття. Думається, що ця думка потребує підтвердження новими археологічними даними [44, с. 3-35].

Як свідчать джерела, на території Карпатської улоговини до приходу угорців існували декілька державних об'єднань, центри яких знаходилися поза Тисо-Дунайським басейном. Більша частина Задунав'я після падіння Аварського каганату ввійшла до складу Франкської держави, а згодом до Великої Моравії. Сюди ж входила і південно-західна Словаччина - Нітранське князівство. Східна частина Алфелда, більша частина Трансільванії знаходилась у складі Болгарського царства. Є всі підстави вважати, що Верхнє Потисся, в тому числі і Закарпаття, політично і культурно тяготіло до Русі-України, а пізніше Галицько-Волинської держави. На жаль, прямих писемних джерел про це немає. Згідно археологічних даних, етнічну ситуацію у Верхньому Потиссі змінили племена празько-корчацької культури (кінець V – VII ст.), носії якої на той час уособлювали західне, ще не розчленоване угруповання давніх слов'ян. У VIII – IX ст. слов'яни Верхнього Потисся, будучи етнічно і географічно пов'язаними з населенням Прикарпаття, Волині, Поділля, сформували на основі празько-корчацьких старожитностей праукраїнський варіант райковецької культури. Задовго до вивчення археологічних джерел, які є у нашому розпорядженні,

М.Грушевський висловив слушну думку відносно руської (української) колонізації на південні відроги Карпат, яка відбувалася у VI – VIII ст. паралельно із слов'янською колонізацією Балкан і Центральної Європи [9, с. 183].

Угорці, захопивши Тисо-Дунайський басейн, опинились не на безлюдній території, хоч в угорській історіографії побутувала і така точка зору, а на землях, що були заселені слов'янами, болгарами, аварами, баварцями. Про наявність слов'янського елементу в Карпатській улоговині до приходу угорців, тобто в VIII – IX ст., добре знає літописець, який під 898 роком повідомляє наступне: "...і прийшовши зі сходу, ринулися вони через гори великі, що прозвалися горами Угорськими, і стали воювати проти слов'ян і волохів, які тут жили. Бо сиділи тут раніше слов'яни, і волохи забрали землю Слов'янську. А потім угри прогнали волохів і унаслідували землю ту. І сиділи вони зі слов'янами, підкоривши їх собі, і відтоді прозвалася земля [ця] Угорською" [26, с. 14]. Археологічними дослідженнями вивчено ряд пам'яток княжої доби, в тому числі і на Затисянщині (лівобережжя Тиси в рамках Закарпаття), яка безпосередньо прилягає до Тисо-Дунайської рівнини. Це поселення у селах Форголань, Неветленфолу, Пийтерфолво, Чапа, Федорово на Виноградівщині. Ряд поселень відкрито в селах Дерцен, Баркасово, Клячаново на Мукачівщині, Баранинці, Малі Геївці, Мала Добронь, Руські Комарівці на Ужгородщині.

В якій мірі і наскільки були зруйновані продуктивні сили слов'ян в результаті просування угорських племен через Закарпаття в степи Карпатського басейну? На це питання поки що немає однозначної відповіді. Мовчать про це писемні й недостатніми є археологічні джерела. Звідси напрошується висновок: в період придбання угорцями "нової батьківщини" великих руйнувань у Тисо-Дунайському басейні не відбулося. Можливо, договір, що був заключений угорцями з руськими князями, діяв і тут, і вони захоплювали нові землі більше мирним, ніж насильницьким способом. Цьому висновку, зрештою, не суперечать і археологічні джерела. На поселеннях княжої доби в Холмоку, Червеньові, Руських Комарівцях, Чинадієві, Клячанові, Пийтерфолво продовжується життя і в IX – X ст., не зафіксовано жодних катаклізмів.

Топографія розташування поселень княжої доби мало чим відрізняється від топографії аналогічних слов'янських. Вони розміщалися у місцях, зручних для рільництва, скотарства, на берегових схилах і терасах, площадках корінного берега річок, заплавних підвищеннях. Поселення X - XIII ст. фіксуються також у вузьких долинах гірських річок, на плато. Залежно від природно-географічних умов, вони поділяються на землеробські, які розташовувалися у низинній і передгірській зонах, і землеробсько-скотарські - у гірській. Перші – давні, вони виникли в період заселення краю слов'янами, інші – більш пізні, їх появу слід пов'язувати з утворенням Угорської ранньофеодальної держави і процесами феодалізації [38, с. 93].

Житла залишалися напівземлянковими, зі стовповою і зрубною конструкцією стін, але з'являються і наземного типу. Основним типом була напівземлянка прямокутної форми розмірами від 12 до 30 м², орієнтована довшою віссю по лінії схід – захід. Долівки були добре утрамбовані і лежали на жовтуватій материковій глині. Житлові ями заглиблені в материк на 0,2 – 0,3 м

[38, с. 94]. Явні сліди входу в житло простежуються у небагатьох випадках. Можна припустити, що він знаходився навпроти опалювальної споруди. Серед останніх, поруч з традиційною піччю-кам'яною, використовувались глинобитні печі та відкриті вогнища. Черінь глинобитних печей лежав на підмазаній долівці житла, але засвідчені випадки його розміщення і на материковому останці. Глиняні печі зі сферичним куполом ліпилися з глини. Для їх спорудження виготовлявся дерев'яний каркас із кілків і прутів, який обмазувався глиною. Вони здебільшого розміщалися в одному з кутів житла напроти входу до нього.

Якщо в прийомах житлового будівництва переважає традиційність, то в техніці виготовлення кераміки, виплавці заліза відбуваються певні зміни. Так, наприклад, ручна техніка виготовлення посуду змінюється кружальною. У побут входить використання гончарського круга, виробництво набирає ремісничого характеру. Замість відкритих вогнищ випал посудин здійснювався в гончарських одно- або двохярусних горнах. Для X – XI ст. притаманна кераміка, що виготовлена тільки на гончарському крузі зі швидкими обертами. У тісті зафіксовано домішки дрібнозернистого піску, інколи слюди. Поряд з горщиками, які набувають більш сталих струнких форм, а вінця - фігурних геометричних завершень, існує і новий вид посуду - миски [38, с. 137]. Посуд орнаментований горизонтальними лініями, які інколи покривають дві третини тулуба. Хвиляста лінія має широкі вигіни, але для оздоблення посудин вживається рідко. На денцях з'являються клейма. Пам'ятки з такою керамікою відомі з поселень у Чинадієві, Дерцені, Комарівцях, Червеневі II, Ратівцях, Осої, з городищ в Ужгороді, Варах, Малій Копані [38, с. 157].

До XII – XIII ст. відноситься кераміка, що виготовлена на важкому гончарному крузі в ремісничих майстернях. Горщики характеризуються уніфікованими формами, їх можна звести до трьох основних форм: витягнутої, опуклобокої, глекоподібної. Стінки тонкі, добре обпалені, вінця багатофігурні. Замість гребінчастого знаряддя для нанесення орнаменту застосовувалась паличка з тупим кінцем, якою прорисовувались горизонтальні лінії, робились колкоподібні вдавлени, заціпи, косі насічки. Ускладнюється зображення клейм на денцях: з'являються хрести в колах, колеса зі спицями, ромби в прямокутнику. Подібні посудини виявлено на поселеннях у Берегові, Великій Доброні, середньовічному горизонті Холмока [38, с. 137].

У виплавці заліза з'являються сиродутні горни з соплами для нагнітання повітря, продуктивність яких збільшується у декілька разів. Аналогічні горни, наприклад, були зафіксовані на поселеннях княжої доби в Ужгороді на Замковій горі та передмісті Берегова Бучі. Складний технологічний процес, що застосовувався в чорній металургії, гончарстві, привів до їх виділення в окремі галузі ремісничого виробництва. Відокремлення ремесла від рільництва відбувалося на базі загального піднесення продуктивних сил і, в першу чергу, землеробства і нічим не відрізнялось від інших регіонів.

Крім поселень, в XI – XIII ст. виникають і городища. Це Гараздівка, Білки, Данилово, Дулово, Олександрівка. Як правило, вони розташовані на підвищеннях, що кручею нависають над долинами річок. На їх вершинах і гребенях знаходяться майданчики розмірами 150 x 300 або 220 x 350 м [38, с. 97].

Інколи городища обносились земляними валами або кам'яними стінами, що споруджувалися з найбільш вразливих боків. Культурний шар слабо виражений або відсутній. Городища виконували охоронні функції захисту мешканців від нападів войовничих сусідів. Просування угорців змушувало місцеве населення залишати свої помешкання на рівнині і шукати нових місць для проживання в передгірській та гірській зонах краю.

Яких руйнувань заподіяно угорцями слов'янським адміністративним і політичним центрам верхньотиських слов'ян, у нас мало даних. На місці Ужгородського, Боржавського, Угочанського, Земплинського градів згодом виникають угорські адміністративні центри округів (комітатів). Якщо вали і рови Боржавського і Земплинського замків збереглися до наших днів, то, на жаль, ніяких слідів не залишилось від Ужгородського та Угочанського градів, на місці яких виникають середньовічні кам'яні замки, які в свою чергу, у зв'язку з розвитком військової техніки не раз перебудовувалися.

Від вторгнення угорських племен у Тисо-Дунайський басейн і до формування ранньофеодальної держави пройшло майже століття. За цей час угорці освоїли рівнинну степову частину улоговини, що була придатна для продовження традиційного скотарсько-землеробського господарства. Передгірські і гірські зони освоювались значно пізніше і тому довгий час залишались "нічийною землею". Зайняті території укріплювались засіками і сторожовими постами. Сліди проходження таких засічних ліній засвідчено в давніх топонімах і гідронімах. Угорці засічну лінію називали "дьєпе" (на лат. *indagio*), сторожову охорону "леве", "секель", а місце, де стояли сторожові башти, "ер" (*er*). Територія, яка знаходилась поза засічною лінією, називалась "дьєпуелве" (на лат. *ultra indagiones*) [58, old. 56]. Ці назви зафіксовані на прикордонних землях угорських володінь і тому послужили джерелом для визначення кордонів Угорської держави в X – XI ст.

Засічна лінія в північно-східній частині Карпатської улоговини проходила від Токайських гір до річки Тиси в напрямку до городища Саболч, звідти йшла до болота "Лап" і річок Самош і Красна [57, old. 102 - 105]. По цій лінії зустрічаються давні топоніми, що означають сторожові пости, засіки. Так, біля містечка Мандок розташоване село Ер-мезев (*Örmező*), на березі Тиси - Ер-Ладань (*Ör-Ladany*), між Тисою і містечком Кішварда - Ер-Патрог (*Eupatruh*), на схід від Кішварди знаходиться Леве, Леве-Петрі (*Lövő-Petri*) [57, old. 105]. Решта території Верхнього Потисся, як підкреслював словацький історик Е.Ставровський, була "terra indagines", тобто буферною зоною між ранньофеодальними державами Центральної та Східної Європи [48, с. 21]. Поза цією засічною лінією знаходились непідвладні угорцям території. Такою землею в X і, принаймні до середини XI ст., було Закарпаття. У XI ст. засічна лінія в північній Угорщині проходила від Токайських гір до Тиси, а до 1200 року на Закарпатті утворилися цілі пасма таких засік [34, с. 291]. Як встановив О.Мицюк, у третій чверті XIII ст. засічна лінія починалася біля Хуста, йшла по узбіччі гори Діл, проходила між поселеннями Чинадієво і Свалява (Сольва), потім виходила на південь від Ужгорода, де в осадах –*Ör* чи *Eur* (варта) і Дравці перебувала королівська варта. Звідти до осади Немеш, що лежала на південний захід від

Ужгорода, потім до села Bruchfalva на кордонах Земплищини та Ужанщини [31, с.22]. Засічні лінії вказують на те, що процес захоплення краю угорцями тривав поступово.

Польський хроніст Галл повідомляє, що король Болеслав вів війну проти угорського короля Іштвана I. На той час межі Польщі простягалися до Дунаю, м.Ягер, річок Тиси і Тепли, і далі до фортеці Саліс (Галліс), де стикалися кордони між угорцями, русами і поляками [52, s. 23]. У польській хроніці XII ст. йдеться про перемогу Болеслава, а військо угорського короля "повертає на свої кордони у фортецю Саліс"[52, s. 23]. Писемні джерела повідомляють про зустріч Болеслава Хороброго з одним із угорських князів, після якої він провів гостя на батьківщину, а сам повернувся до фортеці Саліс ("Sekessit in terminos sous in castrum Salis) [62, old 67].

З наведених джерел випливає, що кордони Русі, Польщі, Угорщини стикалися десь біля фортеці Саліс. Де ж знаходилася ця фортеця? Як відомо, на території сучасної Східної Словаччини в ранньому середньовіччі існувало декілька "соляних фортець". Одна з них засвідчена на південний схід від м.Кошице і відома під назвою Сланець. Інша розташовувалась недалеко від Ужгорода і в середньовіччя мала назву Каструм Салліс (Castrum Sallis) - сучасне село Сечовці у Східній Словаччині. Біля Пряшева знаходилась фортеця Саліс, що нині має назву Солівар [34, с. 220]. Цікава згадка, яка хоч і безпосередньо не відноситься до вищезгаданих подій і фактів, але в якійсь мірі свідчить про міжнародну політику того часу, зустрічається у літопису. Під 996 роком повідомляється наступне: "І жив він (Володимир – П.П.) із князями навколишніми у мирі - з Болеславом лядським, і з Стефаном угорським, і з Ондроником чеським, і був мир межі ними і дружба"[26, с. 71]. Із сказаного напрошується висновок, що кордони чотирьох держав наприкінці X ст. стикалися десь біля двох фортець - Сечовців або Сланця.

Через фортецю Саліс проходив давній торговий шлях із Прибалтики до Чорного моря. Тут знаходився найнижчий у лісистих Карпатах Дуклянський перевал (570 м над рівнем моря). Як відомо, Болеслав Хоробрий відвоював у Стефана I землі сучасної західної і центральної Словаччини, і кордони Польщі за часів його правління проходили по Дунаю. Вірогідно, що вони знаходилися біля торговельної Соляної Дороги, дотикалися до Каструм Саліс. Сюди, слід думати, простягалися із заходу володіння Великої Моравії, з півдня - Угорщини, з північного сходу - Польщі, зі сходу - Русі-України. Отже, є всі підстави вважати, що територія Закарпаття, яке в цей період ще знаходилося поза першою засічною лінією, ймовірно, потрапило під політичну зверхність київського князя Володимира Святославовича.

Це був період, коли не лише центральна частина Карпат, але й Східне Прикарпаття належали до Русі-України, її кордони відчутно поширилися на західно-руські землі завдяки включенню червенських міст. Варто згадати і про похід Володимира в 993 році на хорватів, після чого в літописах вони більше не згадуються. М.Грушевський робить таке припущення: "...може "ся хорватська війна" лишила ся відгомоном боротьби з Польщею? Але так само вона може бути відгомоном і якоїсь иньшої війни, з Чехією, або Угорщиною, за карпатську

Україну”[9, с. 493]. Розвиваючи цю думку, М.Грушевський пише: ”З українськими землями на їх північних згір’ях землі закарпатські в’язались органічно, і прилучення перших було прилученням, певно, і тих і других до Київської держави...[9, с. 494]. У 1970 році в Братиславі побачив видавничий світ ”Atlas svetovych dejin ”, в якому позначено кордони окремих держав. З них видно, що складовою частиною Русі-України у середині XI ст. була вся сучасна Східна Словаччина (Пряшівщина). Центральну Словаччину підкорив Болеслав Хоробрий, яка, ймовірно, перебувала в складі Русі-України ще в XII ст., поки її не захопили угорці [34, с. 221].

Процеси феодальної роздробленості, відцентрові рухи, політичне послаблення Русі-України в другій половині XI ст. стали поштовхом для загарбання закарпатських земель, експансія на які розпочалась ще за короля Іштвана I (1000 – 1038). Він остаточно повалив владу племінних вождів, сприяв феодалізації угорського суспільства, завершив процеси християнізації країни. За часів Іштвана I для управління прикордонними територіями створюються спеціальні комітати (*comitatus confiniorum*), у підпорядкуванні яких знаходились і марки (*marchii*). В останніх перебувала прикордонна служба (*custoder confinioium*), а самі вони розташовувались поза засічними лініями і, як правило, охороняли перевали, переходи, засічні ворота [58, old. 89-90].

Кордони Угорщини поступово просувались на північ, до водорозділу Головного Карпатського хребта. Між старою та новою засічною лінією угорські королі у XI – XII ст. дарують великі земельні наділи місцевій знаті. Земельна аристократія, яка з’явилась на нових землях, була вихідцем із служилої і місцевої шляхти. Джерела не зафіксували жодного випадку, коли б ці наділи отримували вихідці із старовинних угорських родин, що було традиційним для X ст. [25, с. 37]. Це ще один із доказів пізнього загарбання закарпатських земель угорськими феодалами. Про це ж свідчать і дані про повноваження католицької церкви збирати десятину від точно означених територій, населення яких повинно було належати до даної єпархії, і платити десятину. Наприкінці XI ст. угорські королі на новоприєднаних землях утворюють Великоморавське і Ягерське єпископства. Між ними у XIII ст. точилася боротьба за право володіти територією краю, бо в засновуючих грамотах він не був означений угорськими правителями [34, с. 292]. Території Шаришської, Земплинської, Ужанської, Бережської, Мараморошської жуп спочатку не входили до Ягерської єпархії, але дісталися їй, коли засіки поступово посувалися до Карпат [50, s. 88]. Під 1299 роком у листі короля Андрія III повідомляється про суперечку між ягерським і семигородським єпископами на право володіння Мараморошем [55, old. 102]. Таким чином, з розширенням володінь угорських королів зростають і претензії католицької церкви на десятину з нових територій.

Державну належність Закарпаття чітко визначив М.Грушевський, який підкреслив, що ”угри опанували спершу тільки середньодунайські землі. Підгірська карпатська країна остаточно прийшла до Угорської держави ледве чи скорше від середини XI ст.; перед тим вона, разом з галицьким підгір’єм, правдоподібно, входила в круг політичного впливу Києва [9, с. 224]. Лише під 1230 роком літописець називає північно-східні Карпати ”гори Угорські” [26, с.

387].

Землі Верхнього Потисся, які на той час були заселені слов'янами-русинами, у давніх писемних джерелах, починаючи з 1075 року, називались Бихарщиною [54, old. 167 - 168]. На початку XII ст. на значній території Бихарщини, із введенням в Угорщині нового адміністративного поділу, утворено кілька комітатів: Бихарський, Солнокський, Сатмарський, Боршодський, Боржавський, Ужанський, Земплинський, Абауйварський. На чолі кожного з них стояв призначений королем ішпан (жупан), який наділявся адміністративною, військовою та судовою владою. Окремі посади займали і вихідці з руської знаті, що перейшли на державну службу. Бихарщина в її широкому розумінні була удільним князівством-донацією угорської корони, де "руськими" князями в першу чергу були вихідці з королівського роду Арпадовичів.

Угорські королі призначали своїх синів намісниками Потисся з титулом "князь русинів". Так, наприклад, король Андрій (1047 – 1060) призначив свого брата Бейлу, король Соломон I (1063 – 1074) у 1064 році - Гейзу I, король Коломан (1095 – 1116) у 1095 році - Альмоша [34, с. 264]. Всі вони володіли титулом "Dux Ruthenorum". З назви видно, що тут використана не латинська форма "Ruthenus", яка сформулась пізніше, а слов'янська - "рус". За свідченням джерел, на Бихарщині князував син Іштвана I Емерих, названий князем "руським" (Heinricus, Stephani regis filius, dux Ruizorum) [62, old. 45; 10, с. 488]. У Гільдесгеймському літописі повідомляється, що край мав і свою назву. Під 1127 роком згадується про зустріч зальцбургського архієпископа Конрада з угорським королем у "Marchia Ruissorum" ("Руська країна") [54, old. 213 – 214].

Згодом на території Закарпаття, Східної Словаччини, Північно-Східної Угорщини, Трансильванії (Шаришський, Земплинський, Ужанський, Боржавський комітати) виникає так звана "марка русинів" ("Marchia Ruthenorum"), яка засвідчена в писемних джерелах в 1131 році [52, s. 94]. Ця назва вказує, що головною характеристикою країни було те, що там проживав руський народ. Крім того, вірогідно, "русською країною" називали Потисся самі його мешканці - русини [34, с. 265]. Центром давньої Бихарщини був Великий Варадин (Nagyvárad), що знаходився в Семиградді. Тут ще в XII ст. відбувалися так звані "суди божі" (judicium graudae) [31, с.14] Уже сама назва "суди божі" свідчить про те, що ними користувалося руське населення Верхнього Потисся задовго до прийняття християнства і приходу угорців, а також і про те, що Великий Варадин був давнім релігійним центром Бихарщини. Сюди у пошуках "правди" сходилися люд не тільки із Семиграддя, але також із Закарпаття, Східної Словаччини. Під 1184 роком повідомляється, що єпископат в Бихарщині зветься "руським" [31, с.14]. Вародинські реєстри, наприклад, свідчать про те, що ще в 1219 році із Земплинського замку люди ходили на "божий суд" до Варадина. У грамотах під 1254 і 1266 роками згадується в Земплині "Sepultura Ruthenorum" [52, s. 98]. Отже, в XI – XIII ст. територія давньої Бихарщини вважалась сучасниками за давню руську землю, де проживало населення, що сповідувало релігію греко-візантійського обряду. В цей же час за слов'янським населенням краю закріплюється етнонім "русини". Поширення назв "Русь", "русин" вказує на те, що історичне Закарпаття впродовж тривалого часу

знаходилося під політичним впливом Русі-України. Не виключено, що вони з'явилися тут з прийняттям християнства, адже білих хорватів Константин-Кирило і Мефодій вже називали русинами.

Одним із ранніх комітатів, утворених за часів правління Іштвана I був Боржавський. На думку ряду угорських дослідників, центром комітату було містечко Кішварда, де в той час знаходився укріплений замок [60, old. 150]. Його заснував іспанець Добока, який спочатку був іспаном комітату Добока. Перенесення центру із Кішварди у Боржаву відбулося десь наприкінці правління Іштвана I. Саме тоді при злитті Тиси і Боржави, на думку дослідників, було побудовано городище, яке отримало від першого іспанця Борши назву замку і комітату Боршова [60, old. 7]. Археологічні та лінгвістичні дослідження свідчать, що право на існування має і інша гіпотеза відносно походження назви городища та його засновників. На думку С.Пеняка, воно отримало назву не від іспанця Борши, а від річки Боржави, на якій було побудовано слов'янами ще задовго до приходу угорців [37, с. 59]. Боржавський замок перестав бути центром комітату Боршова після монголо-татарської навали. Згодом, на його території у 1263 році був утворений комітат Берег, до якого відійшла територія, що знаходилася на схід від Тиси [7, с. 54]. Землі, що були розташовані на захід і південний захід, включено до комітату Саболч.

Зміцнившись і захопивши переважну більшість земель Карпатської улоговини, Угорська держава намагалася розширити свої межі за рахунок загарбання Галичини та Поділля. Цьому в значній мірі сприяли процеси феодалної роздробленості, міжусобні війни, що точилися між руськими князями після смерті Ярослава Мудрого. У 1099 році угорський король Коломан (1091 – 1114) намагався силою зброї приєднати Галицьку землю до Угорщини, але в битві під Перемишлем зазнав поразки [10, с. 412]. З 1148 по 1153 роки угорський король Гейза II (1141 – 1161) здійснив шість походів на Червону Русь [20, с. 25]. Наприкінці XI - першій половині XII ст. напади угорців не мали успіху і були відбиті об'єднаними силами руських дружин. Однак цим не завершуються спроби захопити галицькі землі. Угорські королі втручаються у міжусобні війни, що точилися між князями південно-західних руських земель то на боці одного, то іншого.

Після смерті Ярослава Осмомисла вони підтримали його сина Володимира, який в 1188 році змушений був тікати в Угорщину. Володимир, заручившись підтримкою короля Бейли III (1173 – 1196), повертається до Галича. Ця "підтримка" була продиктована прагненням приєднати Галицьке князівство до корони "святого Стефана". Бейла III вирішив посадити на галицький престол свого сина Андрія і тому віроломно схопив князя Володимира з сім'єю і відправив в ув'язнення до Угорщини. На галицький престол був возведений угорський королевич Андрій. Бейла III присвоїв йому титул "dux Galatiae" (князь Галичини), а себе почав іменувати "rex Galatiae" (король Галичини) [10, с. 449]. Хоча панування угорців тривало недовго, новий титул, доданий до угорської корони, буде мати важливі наслідки в майбутньому. Він надав Угорщині привід для тривалих експансіоністських походів на землі на північ від Карпат протягом наступних півтора століть, а

шістьма століттями пізніше претензії на Галичину та Волинь, зафіксовані в угорському королівському титулі, забезпечили габсбурзьких імператорів (які зі вступом на трон одночасно ставали й королями Угорщини) юридичним виправданням анексії Галичини в 1772 році [28, с. 112].

Протягом другої половини XII – першої половини XIII ст. угорці захопили всю територію краю, і кордони між Угорщиною та Галицько-Волинським князівством довго не були визначені, тому часто зміщувалися. Державний кордон Угорщини, на погляд С.Папа, тривалий час не означував усього Закарпаття - деякі його території ще довго належали Галичині. Зокрема, це територія за Воротами (Верецьким перевалом), землі Волового (Міжгір'я), більше половини Марамороша [34, с. 292].

Незважаючи на різні перепони, не переривалися зв'язки краю з руськими землями по той бік Карпат, що проявлялися у різних формах. Наприклад, у Галицько-Волинському літописі повідомляється про постачання солі в Галичину з Сольви (нині – Свалява) через Верецький перевал. Під 1260 роком є звітка, що князь Данило "...приніс також чашу із землі Угорської з багряного мармуру, вирізьблену з дивовижним умінням, - навіть змієві голови були навкруг неї, - і поставив її перед дверима церковними" у Холмі (ред. – П.П.) [5, с. 420].

Галицькі князі прагнули визволити Закарпаття, вважаючи його частиною Галицько-Волинської держави. Після смерті Данила Галицького його син Лев Данилович значно розширив свої володіння, зокрема, для зміцнення свого впливу на Закарпаття здійснив ряд військових експедицій (перша з них датується 1281 р.) по території краю і приєднав його частину до Галицько-Волинської держави [5, с. 434; 10, с. 488]. В грамоті угорського короля Володислава Половця під 1281 р. вказується, що військо Льва спустошило землі вздовж верхньої Тиси, розташовані далеко від кордону. Тому городяни Вишкова просять короля дати їм нову грамоту на привілеї, бо перша, що була дана їм королем Стефаном, спалена людьми князя Льва під час одного з наскоків на Угочанську жупу [41, с. 51]. З цієї грамоти можна прийти до висновку, що Закарпаття без території Марамороша належало до Галицько-Волинського князівства від 1281 року.

Факт володіння Левом Даниловичем частиною Закарпаття (сучасний Берегівський і частина Мукачівського та Виноградівського районів) свідчить про те, що русини-українці жили на території, на якій сьогодні переважає угорське населення. Тому, первісно, і ця частина краю була руською, заселена русинами-українцями, яких пізніше було змадяризовано. Вони заселяли не лише передгірські і гірські райони, але й притиську низовину.

Як вважає переважна більшість учених, Закарпаття (територія від Вишкова на сході до Шариша на заході з Мукачевом і Береговом) входило до Галицько-Волинського князівства протягом майже сорока років. Про це, зокрема, йдеться у грамоті 1299 року, в якій надзупан Березького комітату Григорій названий "офіційним урядником Льва князя руського" ("Nos Gregorius comes de Beregh officialis deu ducis Ruthenorum") [22, с. 27; 35, с. 73]. Під 1307 роком в одній з грамот згадується той же надзупан Григорій, але вже без цього титулу, що, на думку М.Грушевського, могло би вказувати на те, що підпорядкованість цієї території Галичині закінчилася [11, с. 98- 99].

Серед дослідників існують різні думки щодо того, як ця частина краю потрапила під зверхність галицько-волинських князів. Так, М.Грушевський на основі згаданої грамоти припускає, що Лев Данилович, перебуваючи у дружніх стосунках з Угорщиною, приєднав комітат Берег за згодою угорського короля, який згадується як союзник галицько-волинського князя [11, с. 99]. С.Томашівський стверджував, що Лев Данилович приєднав закарпатське підгір'я з Мукачевом і Береговом, і що ці землі належали до Галичини до 1321 року [49, с. 101]. В одній з грамот короля Кароля Анжу від 1322 р. йде мова про зайняття замку Machk (сучасна територія Східної Словаччини), захопленого руськими князями за часів останніх Арпадовичів. Він належав до 1320 року галицьким князям [22, с. 27; 11, с.99].

У 1315 році на Закарпатті вибухнуло повстання місцевої еліти проти угорського короля Карла-Роберта - засновника Анжуйської династії. Його очолили наджупан Земплинського і Ужанського комітатів Петро Петуня і палатин Копас [35, с. 75 - 76]. Місцеве населення підтримало його і в переговорах про допомогу з боку князів Галицько-Волинської держави, оскільки добре розуміло етнічну спорідненість із етносом по той бік Карпат. Повстання, не отримавши достатньої підтримки (у той час галицько-волинські князі і самі вели боротьбу проти поляків) зазнало поразки. Близько 1315 року Петро відвідав Галичину, щоб запросити на угорський престол Андрія або Лева Юрійовича як противагу Карлу-Роберту [18, с. 22]. Становище останніх у політичному світі мусило бути досить поважним, коли вони змогли тривалий час утримувати закарпатські здобутки Лева Даниловича. У 1320 році на заклик наджупана Петра повстання розгорілося знову, але близько 1322 року було придушене. На погляд Я.Ісаєвича, саме тоді Галицько-Волинське князівство остаточно втратило частину Закарпаття [18, с. 22].

Становлення культури Закарпаття періоду феодалізму відбувалося на самобутній основі слов'янського етносу, вона відтворювала специфіку русинів як частини слов'янства - Русі-України, Галицько-Волинського князівства. Певний вплив на її формування мали і сусідні країни, зокрема, Угорщина, яка наприкінці XI – XII ст. утвердила тут своє панування на більш ніж дев'ять століть. Протягом XI – XII ст. на Закарпаття проникають ряд пам'яток киево-руської писемності, а згодом і Галицько-Волинської держави (із останньої ряд творів європейської культури, такі як "Варлаам", "Рицар і смерть") за посередництва освічених людей з оточення верхівки тогочасного суспільства, а також проведення торгових операцій [8, с. 158].

Найдавніші пам'ятки писемності краю, які дійшли до наших днів, це уривки з "Остромирового євангелія" 1056 – 1057 років, Мукачівських та Імстичівських євангелій і міней XII ст., що написані староруською мовою [45, с. 5]. Поряд з слов'янською утверджується і латинська писемність, що було спричинено загарбанням краю угорцями та поширенням католицизму. На погляд мовознавця В.Микитася, через спустошення Закарпаття монголо-татарами до наших днів дійшло дуже мало пам'яток писемності часів Русі-України [30, с. 39]. Крім цього, негативну роль відіграло і загострення відносин між угорськими королями і Галицько-Волинським князівством.

Як відомо, з IX ст. в краї поширюється християнство, що вимагало підготовки освічених представників духовного сану. Найкращі освітні заклади, на думку дослідників, існували при Мукачівському і Грушівському монастирях. Це були школи вищого типу, в яких готувалося духівництво для православної церкви [6, с. 5]. Починаючи з XII ст. поширення католицизму сприяло створенню освітніх закладів при католицьких духовних центрах, чернечих орденах. Тут засвоювався так званий тривіум (граматика, риторика, логіка), що означало нижчий ступінь церковної культури [19, с. 263].

Про вплив на Закарпаття киево-руських традицій в X – XIII ст. свідчить і усна народна творчість. В.Мельник, дослідник народних переказів та історичних пісень краю, довів, що тут поширювались такі ж народні пісні, звичаї, легенди, як і в південно-руських землях. Наприклад, в історичних піснях згадується, що парубки-русини шукали молодиць "аж по межі Дебрецена", святкувались такі ж свята, що були пов'язані з рільництвом, захистом від ворогів [29, с. 25 – 26].

В усній народній творчості є згадка про "свобідні ворота". Пригадуючи ті часи, коли між Закарпаттям і Галицько-Волинським князівством не було кордону, а значить існував вільний перехід через карпатські перевали ("ворота"), парубок звертається до свого сивого коня з такими словами: "Скажи мені, сивий коню, де суть літа, де той час? Де суть часи слави світа і свобідні ворота" [42, с. 161]. У Галицько-Волинському літописі при описі карпатських перевалів теж кілька разів називають їх "воротами". В одному місці є навіть пояснення, чому ці перевали так називаються: "...ця місцевість досить вузька, її не можна обійти, тому називаються Ворота" [26, с. 382].

На те, що Закарпаття знаходилось під політичною зверхністю Русі-України вказують і дані топоніміки. Окремі географічні назви краю співзвучні і мають багато спільного з назвами на інших українських теренах. Наприклад, назви рік Уж, Тур'я, які впадають в Прип'ять, є і на Закарпатті, річка Ірша в Київській області й аналогічно річка Іршавка. Річку Дністер, як відомо, в давнину називали Тірас, а на Закарпатті є річка Тересва. На території сучасної Татранщини (Східна Словаччина) зустрічаються назви Конотопи, Черногора [34, с. 221].

У Закарпатті збереглися назви, що були пов'язані з Києвом як столярним градом Русі-України. Наприклад, місцевість Кийов біля села Нижнє Грушеве, поле Кийовець в селі Студене Тячівського району, шлях до Києва через Карпати отримав у народних переказах назву Руського, а Верецький перевал - Руські ворота [7, с. 51]. Показовими є й руські назви ряду міст Потисся тих часів: Черноград, Вихор, Богдань, Багат, Проход, Княжа, Бабин, Горна, Загонь, Забовч, Нирь, Солник, Пещ та ін. [34, с. 265]. Не менш важливими для визначення етнічної приналежності місцевого населення виступають і лінгвістичні джерела. Так, відомий український мовознавець Й.Дзензелівський, складаючи атлас українських народних говірок Закарпаття, аргументовано довів, що українці (праукраїнці) у місцевості на південь від північно-східних Карпат проживали за кілька віків до X ст. [13, с. 161 - 166].

Поряд з писемністю, освітою відбувалося і становлення архітектури, живопису. До найдавніших пам'яток кам'яної архітектури краю відноситься храм святої Анни в передмісті Ужгорода - Горянах. Навіть за поверхового

огляду місцевості, на якій побудована церква-ротонда, кидається у вічі її стратегічне значення, сприятливе природно-географічне розташування. Тому не дивно, що в околиці Горян відомі стоянки кам'яного віку, поселення неоліту (V тис. до н.е.), доби бронзи (XIV – XIII ст. до н.е.), перших століть н.е., давньослов'янські і києво-руські поселення VI – XIII ст., комплекс старожитностей середньовіччя - ротонда, залишки кам'яних стін і фундаментів замку-палацу, спорудженого не пізніше XIV ст. [4, с. 172- 173].

На час приходу угорців у Тисо-Дунайський басейн Горяни, як поселення давніх слов'ян, уже певний час існувало. Ймовірно, надалі воно переросло в укріплене городище. Таке припущення цілком вірогідне, якщо згадати, що від слов'янського заселення Верхнього Потисся (кінець V – VI ст.) минуло майже чотири століття. За цей час відбулися значні зміни в соціально-економічному розвитку слов'ян, що призвело до розпаду родового ладу і появи ранньфеодальних об'єднань типу "Славиній", перші згадки про які зафіксовано у писемних джерелах кінця VI – VII ст. Вірогідно, центром одного з таких об'єднань мали стати Горяни.

Відкриття Горянської ротонди припадає на 1879 р., коли розпочалися ремонтні роботи у храмі святої Анни. Тоді ж на засіданні Угорської тимчасової комісії з охорони пам'яток культури повідомлено про відкриття там унікальних фресок. Із входженням у 1919 р. Закарпаття до Чехословаччини, в якій завдяки державній підтримці функціонувала потужна історична школа, інтерес до ротонди зріс, з'явилися численні публікації, автори яких намагалися визначити час спорудження храму. Одні вважали, що він був побудований у візантійському стилі в IX – X ст. [33, с. 3; 45], інші відносили його до часу розквіту романського стилю [24, с. 42 - 43; 15, с. 67], найчастіше ротонду датували періодом панування в Угорщині династії Арпадів (1000 – 1301) або часом від XII до XIV ст. [16; 47, с.84]. Й хоча нині більшість дослідників відносить його спорудження до кінця X – початку XI ст., досі достеменно невідомо, коли, хто і з якою метою спорудив цю унікальну святиню. Горянська ротонда типова для романської доби будівля - заокруглений шестигранник, товщина стін якого сягає 2 – 2,5 м. Її перекриття склепінчасте, всередині - шість ніш. Новіша частина пам'ятки - готична нава, прибудована у XIV ст. [17, с. 3].

З Горянами пов'язана й досі дискусійна проблема виникнення та первісного місця розташування середньовічного Ужгорода. Грунтуючись на писемних та окремих археологічних джерелах, К.Мейсарош, І.Кондратович вважали, що давній Ужгород до XIV ст. знаходився на місці сучасних Горян [61, old. 68; 22, с. 102]. На противагу їм, П.Сова, К.Бернякович висловлювали думку, що центр Ужгорода сформувався навколо Замкової гори після об'єднання поселень Галагова і Радванки [63, old. 37; 3, с. 48]. У писемних джерелах XI – XIII ст. відсутня окремо згадка про Ужгород і Горяни, там фігурує тільки одна назва Унгвар (Ужгород). Щойно в XIV ст. (1322) у зв'язку з будівництвом "нової" фортеці на Замковій горі Горяни вперше згадано під назвою "dominium de Gerin" [Ungvar]. Назву Горяни-Герин виводять від поняття "гора", "гурка". На наш погляд, походження назви Горяни варто пов'язувати з соціальним змістом, який вкладався тоді в термін "гора", наприклад, у Києві X – XIII ст. це місце

розташування дитинця, де проживала князівсько-боярська верхівка, в той же час "подол" зосереджував торгово-ремісничий люд, міську бідноту. Така паралель цілком слушна, якщо врахувати, що сільські поселення в горах нараховуються десятками, а тільки одне одержало назву Горяни. Щоб підтвердити або спростувати висловлені думки щодо найдавнішої історії Горян потрібні і інші джерела, зокрема, археологічні.

Закарпатська археологічна експедиція Інституту українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України провела в Горянах дослідження. Роботи велися у двох напрямках: розкривалися фундаменти і стіни кам'яної споруди на північний схід від ротонди і на дільниці південніше від неї. Так, було розчищено стіни "А", "Б", "В" і "Г" кам'яної споруди. Під час розчистки траплялася фрагментована і ціла цегла розмірами 28 x 11 x 6 см. [39, с. 5]. Заслужують на увагу різьблені кам'яні деталі архітектурних частин споруди. Це, наприклад, різьблене багатопрофільне обрамлення дверей довжиною 0,6 м, товщиною 0,17 м. На кам'яній круглій різьбленій базі діаметром у верхній частині 0,36 м, у нижній - 0,46 м, висотою 0,3 м зафіксовано рослинний орнамент, притаманний романським будівлям Центральної Європи XI – XIII ст. [36, с. 46]. Це єдина знахідка для визначення стилю та часу спорудження палацової будівлі поблизу ротонди.

У північно-східному куті будівлі на денну поверхню вийшли стіни і фундаменти чотирикутної у плані споруди розмірами 6 x 5,1 м. План дозволив припустити, що в цьому місці була одна з веж. Її фундамент і стіни викладено з бутового каменю і скріплено вапняковим розчином. Крім каменів та кількох фрагментів поливної кераміки, розчищення внутрішньої частини вежі на глибину 1,4 м від сучасної поверхні знахідок не дало. Основа фундаменту залягала на глибині 1,33 – 1,39 м на материку глинисто-піскового прошарку [39, с. 6 - 9]. Тут знайдено декілька фрагментів кераміки XI – XIII ст. При розчищенні стін і фундаментів виявлено кільканадцять речових знахідок, серед яких фрагменти плитки для оздоблення стін, кахлі, орнаментальні плитки, уламки від посудин, декоративний фриз, залізні речі (цвяхи, пробійник, острога).

На віддалі 150 м у південному напрямку від ротонди було оголено від гумусу невелику ділянку, де зібрано фрагменти кераміки різних епох, що стало підставою для закладання розкопу. У його східній частині траплялися нуклеуси з андезиту і кременю, відщепи з обсидіану, уламки від зернотерок, ножевидні пластини тощо. Вдалося дослідити наземне житло гальштатського часу, два заглиблені об'єкти римського часу та скупчення кераміки княжої доби [36, с. 56]. Остання досить чітко поділяється на два хронологічні етапи: XI і XII – XIII ст. Кераміку першого етапу репрезентують горщики з плавно відігнутими вінцями, сірого кольору, в тісті домішки дрібнозернистого піску, вона орнаментована хвилястими і горизонтальними лініями. Кераміка другого етапу - горщики і глечики з гончарської відмуленої глини, тонкостінні, вохристого та білого кольору, з карнизоподібними вінцями, орнаментовані горизонтальними лініями, защипами, крапками, комами [36, с. 61]

Південний схил узгір'я, на якому побудована ротонда, обнесений валоподібною спорудою. Чи справді це вал - повинні були підтвердити чи

заперечити розкопки. Наявність культурного шару гальштатського часу наводить на думку про ймовірність існування тут оборонної споруди, якій належать залишки земляного валу. З метою визначення культурно-хронологічної та функціональної належності валу проведено його докладне візуальне обстеження.

Навпроти вхідних дверей до ротонди було зроблено поперечний розріз валу. Його сучасна довжина становить 180 м, максимальна висота сягає 1,6 м. Розріз валу шириною 2 м, довжиною 22 м дав таку стратиграфічну картину. Вал насипаний з жовтуватого лесового суглинку, взятого зсередини городища [40, с. 18]. Основа валу мала кам'яну вимостку, якою забудоване його підніжжя. На рівні давньої поверхні простежено дерев'яні конструкції у вигляді дубового бруска, що, ймовірно, залишився від зруйнованої кліті. На цьому рівні виявлено декілька фрагментів кераміки гальштатського часу, яку хронологічно можна віднести до періоду НВз, тобто VIII ст. до н.е. Над суглинком лесу простежено шар сіруватої глини з вкрапленням деревного вугілля та обмазки товщиною 6 см. Тут зафіксовано також декілька фрагментів горщиків ранньослов'янського часу. Зазначений шар перекривався про шарком близько 0,4 м із значним вмістом середньовічного матеріалу, переважно кераміки.

Викладене вище дає підставу стверджувати, що вал неодноразово перебудовувався. Ймовірно, найраніший горизонт можна датувати періодом НВз, що свідчить про виникнення городища в період проникнення у Верхнє Потисся іраномовних племен, можливо, сігінів, які поклали край існуванню культури Гава [51, с. 218]. Вони затрималися до появи кельтів, переживши наприкінці VI ст. до н.е. скіфське вторгнення. Наступний будівельний горизонт, вірогідно, відноситься до кінця IX - початку X ст., тобто до проникнення в Карпато-Дунайський басейн угорців, а останній пов'язаний із спорудженням ротонди та середньовічної фортеці.

Висновки.

Історія Закарпаття доби феодалізму ще не до кінця вивчена і осмислена, в ній залишається вервиця "білих плям", нерозкритих таємниць, багато дискусійних питань. Але, незважаючи на це, можемо констатувати, що саме в цю добу закладаються підвалини до відстоювання власної ідентичності, національної самосвідомості корінного населення краю - русинів-українців.